

Нові матеріали до історії українського козацтва

УДК 94(477)

Швидько Г.К.

Переписні книги 1666 року як джерело до історії Української козацької держави періоду її формування

В статті розглядаються обставини створення, основний зміст та значення як історичного джерела з історії Гетьманщини книг 1666 року, унікального економіко-статистичного документу середини XVII ст.

Ключові слова: Переписні книги, міста, козацька старшина, міщани, посполиті

Переписні книги всіх полків Гетьманщини, складені у 1666 р., відносяться до великої групи економіко-статистичних джерел, які утримують в собі дуже цінну інформацію про населенні пункти козацької держави, співвідношення міських і сільських поселень, кількість і становий склад населення, його господарські заняття, землеволодіння і землекористування, розвиток ремесел, промислів і торгівлі, адміністративне управління тощо. Жоден з документів (ревізії, переписи, компути, присяжні списки, описи, слідства, відомості, описи майна, статистико-топографічні описи, рахункові та кошторисні книги, розписи оглядів міст і укріплень), складений у відповідності з заданою метою і згідно з отриманими інструкціями, які й визначили обсяг відомостей та формуляр записів, сам по собі не дає повного і цілісного уявлення про соціально-економічний розвиток Гетьманщини, але кожен з них, займаючи своє певне місце в комплексі джерел, є важливим для дослідження кількісних і якісних змін в розвитку Української козацької держави другої половини XVII-XVIII ст.

Переписні книги 1666 р., як і переписні (присяжні) книги 1654 р., хоча мета і обставини їх складання, форма і повнота інформації були різними, є першими економіко-статистичними документами лівобережних українських земель нової епохи, часу формування за своєю суттю української козацької держави – Гетьманщини – в офіційних російських джерелах названої Малоросією. Переписні книги 1666 р. стали відомими істориками з 80-х років XIX ст., хоча ще Д.М. Бантиш-Каменський намагався їх розшукати, ґрунтуючись на відомостях про них в одному оригінальному документі 1779 р. Нині він знаходиться в «Колекції Д.М. Бантиша-Каменського» архіву Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії Російської Академії наук (Ф.179). Цей документ складений у вигляді історичної довідки зі згадкою про перепис 1666 р. і з поміткою її автора: «О сем дело, произведенное в бывшем в Москве Малороссийском приказе должно быть в древних московских архивах». Поруч з цим записом рукою Д. Бантиша-Каменського написано: «Оного дела в архиве не оказалось» [2, арк.121].

Переписні книги виявили в Московському архіві Міністерства юстиції його співробітники, які й повідомили про це М.І. Костомарову, а вже він опублікував витяги з них в монографії «Руїна» [3, с.72-78]. Виявлені книги, які відносяться до Київського, Переяславського, Ніжинського, Чернігівського і Лубенського полків, неповні, аркуші переплутані, внаслідок чого переписи мешканців деяких поселень одних полків потрапили в матеріали інших.

Наступний крок у виявленні переписних книг 1666 р. зробив В.О. Ейнгорн, який у 90-х рр. ХІХ ст. у фонді «Малоросійські справи» Московського головного архіву Міністерства закордонних справ знайшов опис Стародубського полку [9], а між книгами «Малоросійського приказу» Московського архіву Юстиції – описи частини Ніжинського полку [14]. Інформацію про них В.О. Ейнгорн озвучив на засіданні Московського товариства історії та старожитностей російських [15, с.8].

Пізніше О.М. Лазаревський видав переписні книги 1666 р. Прилуцького, Лубенського, Миргородського і Полтавського полків. Оскільки перепис Лубенського полку частково вже був опублікований М.І. Костомаровим, в публікацію О.М. Лазаревського були включені лише її раніше не опубліковані частини. Ця фактично перша публікація переписних книг в археографічному відношенні була далека від досконалості. Тим не менше, О.М. Лазаревський вмістив у виданні покажчик описаних поселень, а також післямову, в якій коротко охарактеризував оригінали переписних книг і умови появи цього важливого історичного джерела [4].

У 1933 р. відомий український архівіст і джерелознавець В.О. Романовський опублікував переписні книги Київського, Ніжинського і Переяславського полків, включаючи матеріал, вміщений в монографії М.І. Костомарова [7]. В невеликій передмові В.О. Романовський розглянув обставини появи переписних книг, зробив палеографічний опис їх оригіналів та пояснив правила публікації джерела. Публікація має реєстр та покажчик населених пунктів, які потрапили до перепису. Проте коментарі, підрядкові зауваження, словник історичних термінів в публікації відсутні. Судячи зі змісту передмови, ґрунтовний археографічний опис всіх переписних книг вчений мав намір додати до публікації перепису Стародубського полку, яку він мав намір здійснити, але через його арешт і заслання за надуманими звинуваченнями в належності до контрреволюційної організації цей намір не було реалізовано. Так що перепис населення одного з найбільших полків – Стародубського – не був опублікований і не введений до наукового обігу, хоча посилання на дану книгу є в працях В.О. Романовського.

Пізніше В.О. Романовський, який після відбуття покарання жив і працював у Ставрополі, продовжив вивчення переписних книг і зосередив свою увагу не на аналізі їх змісту, а на політичних умовах, в яких було проведено перепис населення лівобережних полків [8]. Вивчення переписних книг 1666 р. та історії Лівобережної України (за термінологією 50-80-х рр. ХХ ст.) цього періоду стало основним напрямом наукових досліджень вченого. Щодо перепису 1666 р. в названому дослідженні він заявив, що можна

вважати втраченими описи Чернігова, Полтави, Глухова, Воронежа (українського містечка), Кролевця, Новгорода-Сіверського, Коропа, Любеча, Лоева [8, с.51].

В середині 80-х рр. минулого століття нами було виявлено переписну книгу міст Чернігова, Любеча, Седнева, Слабина та приналежних до них сіл і ідентифікувати їх як частину загального перепису всіх полків 1666 р. В опису фонду книга під заголовком «Переписная книга Черниговского уезда» датована не 1666 роком, а просто XVII століттям [12]. Книга має 369 аркушів двостороннього тексту, без кінця. Втрачені в даній книзі аркуші частково потрапили до іншої книги і були раніше опубліковані (переписи Березни, Мени, Сосниці, містечок Макошине і Киселівка).

В двох фондах РДАДА знаходиться перепис одних і тих же населених пунктів – Батурина, Бахмача, Конотопа з приписними до них селами (зауважимо, що російські переписувачі розрізняли сільські поселення – «села» та «деревни»). Переписи цих міст опубліковані. Але при співставленні двох варіантів перепису вказаних міст виявилася обставина суттєвого значення. Раніше не зустрічалися різні редакції перепису окремих міст. В «Малороссийских делах» зберігається книга обсягом в 208 аркушів з втраченим закінченням (кілька аркушів), вона скріплена (завірена) стольником К.О. Хлоповим [13]. А в фонді «Малороссийский приказ» – переписна книга тих же міст, але обсягом 758 аркушів [14]. Дана книга, як і перша, реставрована, але багато аркушів від неналежного зберігання згнило, залишилися лише уривки записів на фрагментах аркушів.

Обсяг другої книги значно перевищує обсяг першої за рахунок більш розширеної форми описів кожного двору, а також детального опису угідь та інших міських володінь і загальних підрахунків. Цього немає в першій книзі. У 1933 р. В.О. Романовський опублікував перепис вказаних маестностей за книгою 121 з фонду «Малороссийский приказ». Співставлення і аналіз обох книг дозволяє отримати деякі відомості про порядок перепису і зробити висновок, що перша книга була основною (чернеткою) для другої, до якої занесено додаткові елементи опису, зокрема, підсумкові цифри. В книзі з фонду «Малороссийские дела» перші аркуші переплутані, тому, наприклад, відомості про майно і заняття вїйта Кліма Лук'янова виявилися аж на аркуші 19 (за архівною нумерацією), тоді як у перепису населеного пункту відомості про вїйта записувалися першими.

Обставини появи переписних книг 1666 року пов'язані із складними політичними подіями, що відбувалися на Гетьманщині після смерті Б. Хмельницького, та суперечностями всередині українського суспільства, які поглиблювалися на економічному ґрунті. Ці суперечності яскраво проявилися вже на Чорній раді в Ніжині у 1663 р., коли «много козаков значних чернь позабивала, которое забойство три дня тривало. Хочай якого значного козака забили или чоловіка, то тое в жарт повернено, а старшина козаки значніе, яко змогучи крилися, где хто могл, жупаны кармазиновіе на сермяги миняли» [5,

с.91]. Селяни, козаки, міщани громили купецькі і старшинські двори в Ніжині, подібне поширилося й на інші міста Гетьманщини.

Вимоги гетьманського уряду «послушенства» від посполитих, зловживання старшинської адміністрації, сваволя російських воєвод – все це перепліталось і викликало бурхливу реакцію народних мас на будь-які спроби обмежити їх свободу чи збільшити повинності. Гетьманська влада довго не могла скласти козацький реєстр, що одночасно повертав би всіх інших покозачених людей в посполитих. На Батуринській раді 1664 р. гетьман і старшина говорили, що «под сей военный час, когда неприятель стоит над шеями, реестру учинить и в казну собирать не мочно, а как военная пора минется, и в тот час будет мочно» [6, с.150].

У 1665 р. гетьман І.М. Брюховецький із старшиною, вперше в історії Української козацької держави, відправилися до Москви для підписання договірних статей. Паралельно з цією «державною місією» вони просили у царя в вічну власність села і містечка разом з посполитими, які там мешкали. Відомо, що тоді гетьман домігся для себе титулу боярина і отримання у власність Шептаківської волості, а 12 старшин отримали дворянство (зберегли його лише Горленки, Забіли і Гамалаї).

Спираючись на підтримку царського уряду, козацька старшина посилює соціальний гніт, змушуючи посполитих виконувати «послушенства»: будувати греблі і млини, нести підводну повинність, ремонтувати укріплення, полювати для потреб гетьманського двору тощо. Причому, роботи виконувалися не лише на «общенародные нужды», але й особисто на місцеву козацьку старшину. Ремісників змушували безоплатно віддавати виготовлені ними товари, обслуговувати артилерію, ремонтувати зброю, від чого була «мастеровым, а именно бронникам и кузнецам и кожевникам великая налога». Ратуші повинні були давати старшині вказану нею кількість натуральних продуктів. Так, в травні 1666 р. переяславці скаржилися на полковника Данила Єрмоленка: «А с ратуші де ему полковнику и атаману и судье идет с места с продавцов десятая рыба, и с ратуши по всяк день вино, пиво и мед, и харч всякой» [1, с.58, 102].

Монастирі також намагалися розширити своє землеволодіння за рахунок міських земель і підпорядкувати собі посполитих, які на них проживали. Крім того, і царські воєводи робили перші кроки в захопленні українських земель. Все це й спричинило Переяславське повстання 1666 р. Одним із приводів до цього повстання було вирішення в Москві під час перебування там гетьмана І.М. Брюховецького зі старшиною та міщанами питання про перепис населення.

В цих умовах разом з гетьманом І.М. Брюховецьким до Москви відбули представники кількох міст – Києва, Ніжина, Чернігова, Переяслава, Стародуба, Козельця, Остра, Почепа і Погара. Вони просили визначити оренду з міст в царську скарбницю за давно відомими їм зразками підпорядкування міст з магдебурзьким правом не місцевій владі, а безпосередньо королю (раніше – великому литовському князю), що забезпечувало їм самоврядування. Нестабільність політичної ситуації в козацькій державі, наступ полкової і

сотенної влади на міські общини і перші симптоми порушення козаками монополії міщан на заняття ремеслом, промислами і торгівлею штовхали міщан на пошуки покровителя. Це співпало з прагненням царської влади мати в Гетьманщині політичну силу в ролі союзника у протистоянні з гетьмансько-старшинськими змаганнями за збереження «давніх прав і вольностей», за будівництво і розвиток української державності.

Міщанські прохання зафіксовані в царському указі переписувачами, який (указ) записувався на початку власне переписних книг. В указі зазначено, що збори оренди в царську скарбницю будуть передані «против (згідно – Г.Ш.) их же челобитья, малороссийских городов жителей». Тоді ж були визначені податки з міщан і поселян: «С лучших людей по 1 рублю с дыму, а с иных меньше, обложа по пожиткам и по промыслам по рассмотрению» [7, с.VIII].

На початку 1666 р. московські переписувачі І. Корсаков, С. Наумов, А. Ізмайлов та К. Хлопов виїхали зі столиці, маючи завдання «хлебные и денежные поборы ... на них (міщан і поселян – Г.Ш.) положить, для своих великого государя ратных людей, которые ныне и впредь будут в малороссийских городех для обороны» [7, с.203]. Очевидно, що обстановка в Гетьманщині була напруженою у зв'язку з підписанням договірних «Московських статей 1665 р.», бо переписувачі змогли розпочати роботу тільки на початку червня 1666 р. Але сприйняття народними масами перепису населення як кроку до закріпачення стало однією з причин Переяславського повстання 1666 р., яке дещо затримало сам хід перепису. Він був завершений лише у грудні того ж року чи на самому початку наступного.

Про приїзд переписувачів та умови, в яких здійснювався перепис, відомості знаходимо у вступній частині переписних книг. Переписувачі, прибувши до полкового чи сотенного міста, скликали урядників та загалом його мешканців і зачитували їм царський указ. При цьому обов'язково підкреслювалося, що міщани самі цього просили, перебуваючи разом з І. Брюховецьким у Москві 1665 року.

В одних містах населення відразу погоджувалося виплачувати встановлений податок, в інших – вимагало зачитати пункти договірних статей, в яких говорилося про податки. Користуючись нагодою, на цих зібраннях мешканці міста «били челом великому государю об нуждах своих городских». Після цього міщанам давали час, аби вони з-поміж себе обрали «окладчиків», які мали встановити розмір податку на кожного господаря в залежності від стану його індивідуального господарства і заняття – землеробством, ремеслом, промислом, торгівлею. Урядники та окладники потім з'являлися до переписувача зі своїм рішенням. Наприклад, в Батурині це відбувалося таким чином: «Все мещане сказали переписчику столнику Кириллу Осиповичу Хлопову: обралы мы меж себя всею громадою окладчиков, кому нас по указу великого государя [по]житкам и по промыслам и по ремеслам нашим податми государевыми денежными и хлебными окладывать (далі перераховувалися окладники – Г.Ш.). И тем нашим выборным и облюбленным окладчиком ... окладывать по пожиткам и по промыслам и по ремеслам нашим в правду,

другу не дружить, а недругу не мстить и кого же батуриных жителей те наши облюбленные выборные окладчики чем кого какими денежными и хлебными оброки обложат и нам оклады их любить и по их окладам подати великого г[осу]д[а]ря денежные и хлебные давать здесь в городе Батурине или где великий Г[осу]д[а]рь вкажет».

Виборні визначали кожному господарю розмір податку, а міський писар записував їх у переписну книгу і віддавав її царському переписувачу: «А пысал города г[осу]д[а]рева Батурина пысар меский Иван Лаврентьевич повелением всей громады Батуриной» [13, арк.10]. Свідчення про передачу переписної книги переписувачу (К. Хлопову) маємо і в іншому випадку – в сотенному містечку Погарі [9, арк.302].

По закінченні роботи переписні книги (білові, чистовики) були відправлені до Малоросійського приказу, а за залишеними на місцях чорновими (первісними) книгами збиралися податки.

Стосовно вірогідності занесених до книг відомостей немає підстав для сумнівів. Московські переписувачі скрупульозно зафіксували необхідні дані про населення, яке відносилось до податних категорій міст, містечок, слобод, сіл, хуторів. На середину 60-х рр. XVII ст. посполиті сіл, містечок, міст ще не потрапили в залежність від козацької старшини, яка, в свою чергу, ще особливо й не потребувала цього, бо велике землеволодіння тільки почало формуватися і цьому процесу не сприяла воєнно-політична ситуація того часу. Тому місцевій козацькій адміністрації не було сенсу приховувати істинну кількість оподаткованого населення та його податної спроможності.

Дещо інакше можна оцінювати інформативну повноту переписних книг. Переписом не охоплені населенні пункти, що знаходилися у володінні монастирів, церков та козацької старшини (переважно, рангові). Відсутні (швидше за все, втрачені) переписи Полтави, Глухова, Кролевця, Новгород-Сіверського, Коропа, сотенного містечка Воронеж. Переписні книги 1666 р. не дають повного уявлення про кількість населення Гетьманщини, про співвідношення козацького і цивільного населення, господарчі заняття не охоплених переписом мешканців та інше.

В інструкції (наказі) переписувачам чітко вказується, що треба зазначити в переписних книгах: «И в тех городех и местечках и местах и в слободах велено переписывать всяких чинов жилецких тяглых людей дворы и в них люди прожиточных и средних и молодых, а в селах и деревнях крестьянские и бобыльские дворы и в них крестьян и бобылей по тому же первой и средней и меньшей статьи порознь, а к тем городам и к местам и местечкам и к селам и к деревням угодыя, реки и озера и рыбные ловли, бобровые гоны, и звериные стойла и бортные угодыя и пасеки и мельницы и рудни, и о скольких колесах котоя мельница и рудня и иные всякие заводы, кто именно какими угодыями владеет и сколькими волами или конми пашни хто пашет, и своими ль или чужими, оприч казаков и казачьих земель и угодий, и велено то все написать в книги» [7, с.203]. Таким чином, до перепису не включені козаки, старшина, монастирські і церковні піддані.

Порівняння текстів різних переписних книг показує, що абсолютно однакової форми записів у них не було, проте в межах однієї книги переписувачі дотримувалися єдиного шаблону записів (між іншим, це дозволяє іноді відновити текст на пошкоджених аркушах книг). В одних книгах в кожному поселенні мешканці поділені за їх майновим становищем на статті із зазначенням, який «оклад» вони повинні сплачувати в державну скарбницю, в інших – немає поділу на статті, визначити приналежність мешканця до відповідної статті можна тільки за розміром окладу. Наведемо приклади записів у різних переписних книгах. «Войт Клым Лукьянов, сынов два – Левон, менший Лука, пашенный человек, пашню пашет 4 волами, 1 конем, мает дати грошей копу, ржи и овса чотиры осмачки, а с коня, что не пашет, мает дать грошей полкопы» [14, арк.19]. Зауважимо, що жито та овес мали давати лише ті, хто займався хліборобством, тобто «пашенные люди». В іншій книзі грошовий податок визначений російськими грошима з українським їх еквівалентом: «Мещане Богдан Кирилов, детей у него три сына – Тихон да Матвей, да Лаврин, торговый человек, прасол. Положено на него денег по оброку шестнадцать алтин четыре деньги, а по малороссийски копа» [10, арк.17].

Стосовно наведених записів зазначимо, що, по-перше, розділові знаки поставлені нами, бо в записах їх мало і поставлені вони довільно, по-друге, кількісні показники, означені арабськими цифрами, в оригіналах записані великими літерами.

Належні місту угіддя, борті, рибні ловлі та інше описувалися після підсумкових даних про кількість землеробів, ремісників, промислових, торгових і «молодших» людей. Молодшими («молотчи») називалися люди, які не мали своїх дворів. Вважаємо, що це були підсусідки, про яких в переписних книгах немає жодної згадки, але ж така категорія існувала як за польського панування, так і в козацькій державі, про що свідчать інші історичні джерела.

Аналіз опублікованих і неопублікованих (Стародубського полку) переписних книг дозволяє не тільки визначити кількість міщан та селян в полках і сотнях, в окремо взятих населених пунктах, але й з'ясувати питання про їх виробничі заняття в різних типах поселень і перевагу якогось виду діяльності в тій чи іншій місцевості.

За книгами можна підрахувати кількість млинів, рудень, гут, бобрових промислів, бортей, які відносилися до власності міста, містечка чи іншого поселення. Перепис населення 1666 р. показує, що низка міст досить помітно виділяється на тлі інших як ремісничо-торгівельні центри, чітко проявляються ознаки спеціалізації ремісничого виробництва промислів.

Звичайно, що переписні книги є цінним джерелом для вивчення різних аспектів демографічного стану Гетьманщини на середину 60-х рр. XVII ст. Звернемо увагу в цьому зв'язку на те, що до переписних книг заносилися прізвища та імена лише господаря та його дорослих синів, ні дружини, ні дочки не записувалися.

В сукупності з іншими економіко-статистичними джерелами наступних періодів переписні книги 1666 р. дають можливість досліджувати процес

внутрішньої колонізації території Гетьманщини, кількість і розміщення податного населення, його заняття, ступінь відокремлення ремесел від сільського господарства, соціальну структуру населення тощо.

Отже, переписні книги 1666 р. є дуже цінним джерелом для вивчення соціально-економічної історії Гетьманщини середини XVII ст.

Бібліографічні посилання:

1. Акты Юго-Западной России. – К., 1869. – Т. VI.
2. Архів Санкт-Петербурзького відділення Інститут історії Російської Академії наук. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.7.
3. Костомаров Н.И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. Руина. – Спб., 1905. – КН.6. – Т.15.
4. Лазаревский А.М. Малороссийские переписные книги 1666 года / Послесловие Ал. Лазаревского. – К., 1900. – 109 с.
5. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971.
6. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Чернигов: Типография Черниговского земства, 1902. – Вып. II.
7. Переписні книги 1666 року / Пригот. до вид. і зредагував В.О. Романовський. – К.: УАН, 1933. – 423 с.
8. Романовский В.А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. – Ставрополь: СГПИ, 1968. – 125 с.
9. Російський державний архів давніх актів. – Ф.124. Малоросійські справи. – Оп.1. 1665 р. – Спр.73.
10. Російський державний архів давніх актів. – Ф.124. Малоросійські справи. – Оп.5. – Спр.127.
11. РДАДА. – Ф.124. Малоросійські справи. – Оп.6. 1666 р. – Спр.302.
12. РДАДА. – Ф.156. – Оп.5. XVII ст. – Спр.27.
13. РДАДА. – Ф.156. – Оп.6. 1666 р. – Спр.28.
14. РДАДА. – Ф.229. Малоросійський приказ – Оп.2. – Кн.121.
15. Эйнгорн В.О. О вновь найденных малороссийских переписных книгах // Чтения МОИДР за 1895 г. – М., 1895. – Кн.2.

А.К. Швидько

Переписные книги 1666 года как источник по истории Украинского казацкого государства периода его формирования

В статье рассматриваются обстоятельства создания, основное содержание и значение как исторического источника по истории Гетманщины Переписных книг 1666 года, уникального экономико-статистического документа середины XVII века

Ключевые слова: Переписные книги, козацкая старшина, города, мещане, посполитые

G.K. Shvidko

Book census in 1666 as a source for the history of Ukrainian Cossack state the period of its formation

This paper examines the creation, the essence and importance as a historical source book on the history of the Hetmanate in 1666, unique economic and statistical documents of the middle of XVII c.

Key words: Census books, cities, Cossack officers, tradesmen, Commonwealth